Monumenten Inventarisatie Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

O P S T E R L A N D

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO DE FRIESE WOUDEN

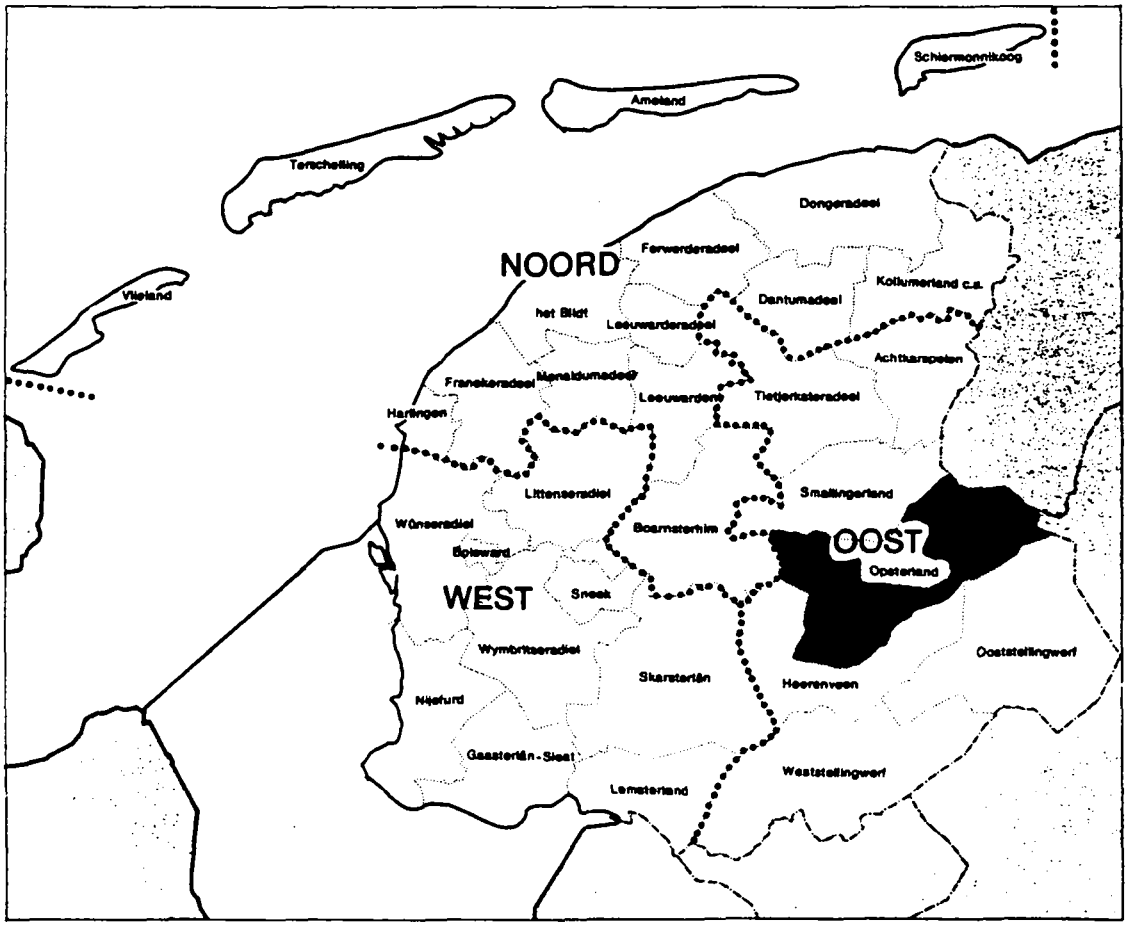

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis 3
2.2 Vervening 4
2.3 Bodemsoorten 4
2.4 Reliëf 5
2.5 Waterbeheersing 5

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik 6
3.2 Verkaveling 6
3.3 Landschapsbeeld 6

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen 7
4.2 Landwegen 7
4.3 Tramverbindingen 8
4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening 8

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen 8
5.2 Landbouw en zuivelindustrie 9
5.3 Vervening 9
5.4 Handel en industrie 9

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen 10
6.2 De oudere nederzettingen 10
6.3 De jongere nederzettingen 13
6.4 Verspreide bebouwing 15

LITERATUUR 17

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL 18

BIJLAGEN

Bijlage I Bevolkingsontwikkeling 19

1 INLEIDING

De gemeente Opsterland is gelegen in de regio De Friese Wouden (Oost). De gemeente grenst in het oosten aan de provincies Groningen en Drenthe, in het zuiden aan de gemeenten Ooststellingwerf en Heerenveen, in het westen aan Heerenveen en Boarnsterhim (in regio Noord) en in het noorden aan de gemeente Smallingerland.

De gemeente omvat tegenwoordig behalve de hoofdplaats Beetsterzwaag nog 15 dorpen, nl. Bakkeveen, Frieschepalen, Gorredijk, Hemrik, Jonkersland, Langezwaag, Lippenhuizen, Luxwoude, Nij Beets, Olterterp, Siegerswoude, Terwispel, Tijnje, Ureterp en Wijnjewoude.

Opsterland was voor de gemeentelijke herindeling van 1984 de grootste gemeente van Friesland. Opsterland zelf werd in de loop der jaren (o.a. 1958) slechts geconfronteerd met geringe grenscorrecties, waarbij ze delen van haar grondgebied afstond aan de gemeenten Heerenveen (een strook langs de Schoterlandsche Compagnonsvaart in de omgeving de Knipe en Bontebok) en Smallingerland (omgeving Ureterper verlaat). De gemeente Opsterland heeft thans een oppervlakte van 227,40 km^2, waarvan 2,20 km^2 tot het binnenwater behoort.

Op 1 januari 1990 telde de gemeente 26.511 inwoners, waarvan ongeveer een vierde deel woonachtig was in Gorredijk, de grootste plaats in deze gemeente. De bevolking woont in vergelijking met sommige andere Friese gemeenten wat meer verspreid over de kernen; de helft van de dorpen heeft meer dan 1000 inwoners.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis

Tijdens de Riss-ijstijd, omstreeks 200.000 jaar voor Chr., ontstonden in het zuidoosten van Friesland als gevolg van de opstuwende werking van het landijs noordoost-zuidwest lopende ruggen. Het door het ijs meegevoerde materiaal dat bij het afsmelten achterbleef vormde de keileem, welke in Friesland bijna overal in de ondergrond aanwezig is. Ter plaatse van de huidige riviertjes de Boorne, Tjonger en de Linde lagen vroeger waarschijnlijk smeltwaterdalen, hetgeen de brede dalen van deze kleine stroompjes verklaarbaar maakt.
Tijdens de Würmijstijd daalde het zeeniveau sterk en lag de Noordzee grotendeels droog. In Friesland werden op de keileem-ondergrond door de wind zandpakketten afgezet. Ook in het begin van het Holoceen was het klimaat nog niet zo gunstig en ontstond een deel van de jongere dekzanden aan de westkant van de Friese Wouden. Later werd het klimaat beter waardoor de plantengroei werd bevorderd. De zeespiegel rees sterk en op natte plaatsen ontstond onder bepaalde omstandigheden veen, zoals ook het geval was in het westelijke deel van de gemeenten en in de tussen de zandruggen

gelegen laagten.
Op de voor bewoning geschikte zandruggen kwamen de eerste agrarische nederzettingen tot stand, zoals in het laatste hoofdstuk is beschreven. In de volgende paragraaf wordt aandacht besteed aan de verveningswerkzaamheden, die tot ingrijpende veranderingen in de veengebieden hebben geleid.

2.2 Vervening

Hoge vervening
Omstreeks het midden van de 16de eeuw werden de eerste (hoog)veengebieden aangekocht ten behoeve van een meer grootschalige turfwinning. Voor de ontwatering en de afvoer van turf werden verschillende vaarten gegraven met haaks daarop wijken (sloten). De vaart naar het Gorreveen moet omstreeks 1625/1630 zijn gegraven. Meer oostwaarts liet de in 1645 opgerichte nieuwe compagnie een vaart graven (de Opsterlandsche Compagnonsvaart), een proces dat gestaag vorderde. In 1703 liep de vaart bezuiden de streek van Lippenhuizen, in 1767 tot aan Wijnjeterp en in 1783 tot aan de grens met Ooststellingwerf. In het noordoosten van Opsterland kwam de Drachtster (Compagnons)vaart tot stand (1642), die later werd doorgetrokken naar Frieschepalen en Bakkeveen (Lange wijk en Groot Veenkanaal naar Bakkeveen). Langs de zuidgrens van de gemeente lag de Schoterlandsche Compagnonsvaart, waarvan de wijken aan de noordzijde op het grondgebied van de gemeente Opsterland lagen en deels nog liggen.
Binnen de dorpsgebieden ontstonden nieuwe (niet-agrarische) kernen aan de vaart, die de oude agrarische kernen vaak wat betreft het inwonertal boven het hoofd groeiden.

Lage vervening
Voor ca. 1800 werd in de laagveengebieden in het westen van de gemeente slechts op kleine schaal veen gegraven, volgens de oude Friese methode waarbij zogenaamde petgaten ontstonden. De verveners uit Giethoorn en omgeving (de Gietersen) begonnen echter, waarschijnlijk in het laatst van de 18de eeuw, ook in Opsterland met hun rigoreuze verveningsmethode. Daarbij ontstonden diepe en uitgestrekte plassen, vooral in het westen van de gemeente in de omgeving van Luxwoude en Tijnje. Omstreeks het midden van de vorige eeuw was een groot deel van hen al weer vertrokken. In het noordwesten van de gemeente, in de omgeving van het huidige Nij Beets werd echter pas vanaf 1863 verveend. In de tweede helft van de 19de en het begin van de 20ste eeuw werden de uitgeveende plassen weer drooggemalen en in landbouwgrond omgezet.

2.3 Bodemsoorten

Op de hoger gelegen ruggen ligt overwegend dekzand aan de oppervlakte. Tussen Bakkeveen en Allardsoog en bij Siegerswoude zijn stuifzanden. In het noordoosten en zuiden van de gemeente - waar het hoogveen geheel is afgegraven - liggen veenontginningsgronden. In het westen liggen vergraven laaggelegen veengronden; in het uiterste westen is het laagveen afgedekt door een laagje knippige

klei.

2.4 Reliëf

De bodem van de gemeente Opsterland ligt bijna overal boven NAP. In de gemeente liggen twee zandruggen met daartussen het Koningsdiep, Boorn en Ouddiep. Het hoogste punt van de noordelijke rug, bij Ureterp, ligt ca. 6,5 meter boven NAP. Het hoogste punt van de zuidelijke rug (de duinen bij Bakkeveen) ligt ca. 11,5 meter boven NAP.

2.5 Waterbeheersing

Ter bescherming van de landerijen tegen de wateroverlast vanuit het veen en van de hoge zandgronden werden op het onvergraven hoogveen zogenaamde leidijken opgeworpen.
De Leppedijk, ondermeer lopende langs de grens tussen Smallingerland en Opsterland, zou in de 10de eeuw opgeworpen zijn als onderdeel van de zeewering van Oostergo. Na de inpoldering van de Middelzee moest deze dijk Oostergo beschermen tegen opwaaiend binnenwater vanuit het zuidwesten. In 1831 werd de Nieuwe Leppedijk aangelegd, die door de aanleg van de Nieuwe Slachtedijk aan de oostzijde van het Sneekermeer haar functie als binnendijk verloor. De weg van het tolhuis bij de Warniasloot naar Beets ligt grotendeels op deze dijk.

Toen de vervening op gang kwam werden ten behoeve van de afvoer van de turf en de ontwatering de Schoterlandsche en de Opsterlandsche Compagnonsvaart en een groot aantal wijken gegraven. In de laagveengebieden werden vanaf de 19de eeuw de veenpolders opgericht, zoals Het Vierde en Vijfde Veendistrict (1833), Het Zesde en Zevende Veendistrict (1837/1839), De Groote Veenpolder van Opsterland en Smallingerland (1863) en De Deelen (1919). Deze polders werden geleidelijk aan bedijkt en er kwamen vaarten ten behoeve van de ontwatering en de afvoer van de turf. Na afloop van de vervening werden de polders drooggemalen, aanvankelijk met behulp van windkracht, later met stoom-, diesel-, en electrische gemalen. In 1860 kwam het eerste gedeelte droog, nl. 700 ha. onder Luxwoude en Langezwaag. De Groote Veenpolder van Opsterland en Smallingerland werd pas in 1892 bedijkt en in fasen drooggemalen vanaf 1910. In De Deelen werd maar op beperkte schaal verveend omdat de belangstelling voor turf als brandstof inmiddels sterk was afgenomen.

De afwatering is thans op het westen gericht en vindt plaats via het Koningsdiep en de omstreeks het midden van de vorige eeuw gegraven Nieuwe Vaart. Het zuidelijke deel van de gemeente lost het overtollige water op de Opsterlandsche en Schoterlandsche Compagnonsvaarten.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Omstreeks 1850 waren de hoog gelegen gronden nabij de dorpen nog veelal in gebruik als bouwland en de lager gelegen delen als weide- en hooilanden. In de omgeving van Beetsterzwaag en Olterterp waren landgoederen met bossen, grotendeels aangeplant in de eerste helft van de 19de eeuw. In het hele oostelijke deel van de gemeente lagen uitgestrekte heidevelden. In het lager gelegen westelijke deel lagen graslanden en grote veenplassen. Op verschillende plaatsen werd nog verveend.

Zoals gezegd werden tussen 1850 en 1940 de veenplassen drooggemalen, waarna de grond weer in cultuur werd gebracht. Het oorspronkelijke bouwland kwam echter niet of nauwelijks meer terug. Ook het niet door de verveningswerkzaamheden verdwenen bouwland werd voor het merendeel omgezet in grasland en. Ook grote arealen heide werden in cultuur gebracht. Bij Bakkeveen en Duurswoude werden bossen aangeplant. De bossen ten oosten van Duurswoude ter weerszijden van de straatweg naar Bakkeveen danken hun ontstaan aan de familie Lycklama à Nijeholt, die tussen 1850 en 1900 de aanleg begon. Het Jan Annebos (1869), de oudste grove dennenstand in deze omgeving, maakt daarvan deel uit.

3.2 Verkaveling

Het lager gelegen westelijke deel van de gemeente was omstreeks 1850 geheel verkaveld. Behalve de strokenverkaveling - een verkaveling met smalle, langgerekte percelen kenmerkend voor de hooilanden - kwam langs de Compagnonsvaarten de voor veenkoloniale gebieden met (voormalig) wijkenstelsel kenmerkende verkaveling voor. Ook in het hoger gelegen oostelijke deel van de gemeente kwamen beide genoemde verkavelingstypen voor, maar dan afgewisseld met grote stukken niet of nog nauwelijks verkavelde gronden.

In de omgeving van Terwispel, Gorredijk, Nij Beets, Beetsterzwaag-Olterterp en Bakkeveen zijn de oorspronkelijke verkavelingsvormen niet of nauwelijks herkenbaar. Dit is waarschijnlijk vooral een gevolg van de uitbreiding van de dorpen, verveningswerkzaamheden, bebossing en nieuwe infrastructuur en niet zozeer van de ruilverkavelingen die in het grootste deel van de gemeente reeds zijn uitgevoerd.

3.3 Landschapsbeeld

Omstreeks 1850 werd het landschap in het westelijke deel van de gemeente gekenmerkt door weide- en hooilanden afgewisseld met veenplassen en petgaten. Opgaande beplanting was er langs de doorgaande wegen. De veenplassen en petgaten werden later (grotendeels) drooggelegd en in graslanden omgevormd.

In het hoger gelegen oostelijke deel lagen bouw- en weilanden

afgewisseld met heidevelden en (moeras)bosjes. Opgaande beplanting was er aanvankelijk alleen in de vorm van de kenmerkende erfbeplanting, houtsingels en houtwallen maar in de loop van de 19e en het begin van de 20e eeuw kwamen er ook aangeplante bossen, bv. in de omgeving van Beetsterzwaag. Het bouwland is in de loop der jaren geleidelijk aan bijna geheel verdwenen. Een groot deel van de haaks op de Compagnonsvaarten gelegen wijken werd later afgedamd. Karakteristiek voor dit oostelijke deel van de gemeente zijn ook de ronde of ovale - veelal met water gevulde - laagten in het landschap, de zogenaamde dobben (pingo's), zoals bij Wijnjewoude.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen

De tussen de zandruggen gelegen Boorn of het Oud- of Koningsdiep was aanvankelijk het belangrijkste vaarwater in Opsterland. Later kwamen daar de al eerder ter sprake gekomen Compagnonsvaarten bij.
Omstreeks 1850 werd de Nieuwe Vaart gegraven tussen de noordwestgrens van de gemeente en Gorredijk. De Nieuw-Beetstervaart (Beetsterkanaal) werd in 1872 gegraven ten behoeve van de afvoer van turf. Bij de verschillende bruggen werden woningen gebouwd voor de brugwachters. Bij de inpoldering van 1894 werd het kanaal verbreed. Het in 1874 gegraven Polderhoofdkanaal is het hoofdkanaal van de Grote Veenpolder in Opsterland en Smallingerland.

Verschillende veenkanalen werden in de jaren vijftig gedempt (zie ook paragraaf 6.3 Tijnje). De vaart bij de Frieschepalen werd in het kader van de ruilverkaveling in de jaren '50 verlegd; het oude deel werd gedempt. De (Opsterlandsche) Compagnonsvaart kreeg een functie voor het recreatieve scheepvaartverkeer (Zogenaamde Turfroute).

4.2 Landwegen

Tot aan het midden van de vorige eeuw waren er maar weinig of geen verharde wegen in de gemeente Opsterland. De belangrijkste verbindingen waren van oudsher oost-west gericht, in de lengterichting van de zandruggen. Een van de weinige noord-zuidverbindingen was de in 1758 aangelegde Nieuweweg (later Gorredijksterweg) van Gorredijk naar Schoterland. In 1831 werd de Nieuwe Leppedijk aangelegd voor een deel op het tracé van de Oude Leppedijk uit 1527.

In het derde kwart van de vorige eeuw werden alle belangrijke bestaande verbindingen verhard (zie ook Kaart van Kuijper uit 1866). De weg vanuit Heerenveen door de Knipe, over Langezwaag naar Gorredijk (1850) werd deels langs een nieuw tracé aangelegd.
Na de hoofdverbindingen waren de lokale verbindingen aan de beurt.

Na de Tweede Wereldoorlog werden langs de Compagnonsvaarten wegen aangelegd. Belangrijke verbeteringen voor het interlokale verkeer

waren de nieuwe wegen Heerenveen-Drachten (A7/E10) en de weg van Drachten over Donkerbroek en Oosterwolde naar Emmen.

4.3 Tramverbindingen

In 1882 kwam de stoomtramlijn Heerenveen-Gorredijk tot stand, welke in 1884 werd doorgetrokken naar Drachten. In 1911 volgde de lijn Gorredijk-Oosterwolde. In Gorredijk werd een tramstation gebouwd. Beide lijnen werden langs bestaande wegen aangelegd. Overigens lag ook een deel van de tramverbinding tussen Beetsterzwaag en Oosterwolde op het meest oostelijke deel van het grondgebied van de gemeente (langs de Kapellewei, ten noordoosten van Hoornsterzwaag).
Kort na de Tweede Wereldoorlog werd het personenvervoer gestaakt, omdat autobusdiensten deze taak geleidelijk aan hadden overgenomen. De rails zijn verwijderd.

4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening

Tot in het begin van deze eeuw had men in Opsterland geen beschikking over gas. In 1904 kreeg Gorredijk een gasfabriek aan de Langewal, die tot na de Tweede Wereldoorlog functioneerde, maar toen Gorredijk voor of in 1958 werd aangesloten op het aardgasnet werd de fabriek distributiestation.

Aan het begin van de jaren twintig kwam de electriciteitsvoorziening tot stand. In 1925 waren er 9 transformator- of schakelstations in de gemeente Opsterland. Het oostelijke deel van de gemeente heeft het langst op aansluitingen op het net moeten wachten. In 1940 werd te Gorredijk een dienstwoning van de PEB gebouwd.

Voor wat betreft de drinkwatervoorziening was men tot in deze eeuw aangewezen op putten, regenwaterbakken en pompen. Gorredijk kreeg in 1931 een waterleiding. De watertoren te Lippenhuizen is van 1932. Het oostelijke deel van de gemeente heeft behalve op de electriciteit ook lang op aansluitingen op het waterleidingnet moeten wachten. In de jaren vijftig moesten in dat deel van de gemeente nog vele aansluitingen tot stand komen.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen

Omstreeks het midden van de vorige eeuw vond men in het onderhavige gebied haar bestaan voornamelijk in de landbouw (akkerbouw en veehouderij), de vervening en de handel. In Gorredijk waren de bestaansmiddelen wat gevarieerder; daar waren ook enkele ambachtelijke bedrijven. In de veengebieden leidden velen maar een karig bestaan.

5.2 Landbouw en zuivelindustrie

Het westen van Opsterland vormde de grote hooischuur. Akkerbouw (rogge en boekweit) kwam voor op de hoger gelegen delen in het oostelijke deel van de gemeente, zowel op zand als op hoge venen. Op de heide werden schapen gehouden. Toen de kunstmest opkwam verdween de schapenhouderij.
Behalve woeste gronden werden ook grote arealen landbouwgrond opgeofferd ten behoeve van de vervening. Zoals gezegd ontstonden na de vervening petgatencomplexen of grote veenplassen. Na het droogmalen van de plassen werd nieuwe landbouwgrond aangemaakt. Ook de nog resterende woeste gronden werden ontgonnen, waarbij de in 1924 opgerichte N.V. "De Drie Provincieën" een groot deel voor haar rekening nam. Onder andere door de landarbeidersstichting en de P.W. Janssen's Friesche Stichting werden initiatieven ondernomen om aan arbeiders de mogelijkheid te bieden een eigen bedrijfje op te starten.

De zuivelproduktie verplaatste zich vanaf het einde van de vorige eeuw geleidelijk aan van de boerderijen naar de zuivelfabrieken.
Op het grondgebied van de gemeente Opsterland ontstond een betrekkelijk groot aantal (coöperatieve) zuivelfabrieken : Olterterp (1893, 1926), Friesche Palen (1893), de Volharding te Terwispel (1897), Aurora te Ureterp (± 1900), Wijnjewoude-Klein Groningen (1903), de Nijverheid te Hemrik (1902), Langezwaag (1902/03), Tijnje (1915). De fabriek te Friesche Palen werd gesloten in 1908, de fabriek in Ureterp ca. 1911, de fabriek in Hemrik in 1935 en de fabriek in Wijnjewoude in de jaren '60. Ook de fabriek in Terwispel sloot. De fabriek in Olterterp draaide nog in 1979.

5.3 Vervening

De verveningswerkzaamheden betekende voor velen een bestaan, al was dat maar karig. Omdat het werk bovendien seizoensgebonden was moesten de veenarbeiders buiten het seizoen elders aanvullende arbeid zoeken. Buiten het boerenwerk waren er eigenlijk maar weinig mogelijkheden, zodat sommigen zelfs uit bedelen moesten gaan.

5.4 Handel en industrie

Gorredijk was een centrum van handel (hout en boekweit) en ambacht. Omstreeks het midden van de vorig eeuw waren in heel Opsterland de volgende bedrijven : 1 bierbrouwerij, 3 branderijen, 3 kalkbranderijen, 7 leerlooierijen, 1 lijnbaan, 3 scheepstimmerwerven, 2 houtzaagmolens, 1 schors- en volmolen en 6 korenmolens. Het merendeel van deze bedrijven was in Gorredijk gevestigd. De meeste van deze oude bedrijfjes zijn weer verdwenen. Andere bedrijven kwamen er bij. In 1858 kwam een graanmeelfabriek tot stand die in 1862 werd uitgebreid met een olieslagerij. Dit bedrijf sloot in 1930. Een koperslagerij uit 1859 groeide uit tot een bedrijf dat frisdrankcontainers, boilers en roestvrijstalen druktanks maakt (De Jong Gorredijk B.V.). Ten tijde van de opkomst van de zuivelfabrieken werden veel melkbussen gefabriceerd. In de

jaren '90 startte een Bamboemeubel-fabriek van de Maréchal & Co., later Fa. J.W. Jonkers en Co. in de oude school aan de latere Bamboesteeg. Uit dit bedrijfje ontstond in 1934 de kinderwagenfabriek van Koelstra, waar later ook vouwwagens, campingbedjes en kinderstoelen werden gemaakt. In 1912 werd de N.V. tot Exploitatie en Exploratie van Electrotechniek Voltawerk opgericht. Dit bedrijf, dat in 1919 een nieuw pand betrok, richtte zich later op de fabricage van apparatuur voor de zuivelindustrie en is uiteindelijk opgegaan in "Stork Friesland".

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

Het oostelijke deel van de gemeente Opsterland behoort tot de oudst bewoonde streken van Friesland. De twee zandruggen waren de oudste vestigingsplaatsen. Het belangrijkste oude nederzettingstype in Opsterland wordt gevormd door de agrarische streekdorpen van uitgaande hoeven : bij alle op de zandruggen gelegen boerderijen hoorde een lange, smalle strook ontgonnen en onontgonnen land. Op de noordelijke rug ontstonden Beets, Olterterp, Ureterp en Siegerswoude; op de zuidelijke rug Terwispel, Lippenhuizen, Hemrik, Wijnjeterp en Duurswoude. Oudere nederzettingen in het westelijke deel van de gemeente zijn Langezwaag en het voormalige dorp Kortezwaag.
In samenhang met de verveningswerkzaamheden ontstonden vanaf het midden van de 16de eeuw tot in de 19de eeuw nieuwe nederzettingen als Gorredijk, Bakkeveen, Nij Beets en Tijnje en langs de Compagnonsvaarten, bijvoorbeeld Friesche Palen. Deze zogenaamde veenkolonies hebben veelal een kruisvormige plattegrond met het kruispunt van weg en vaart als hart.

Na Tweede Wereldoorlog was sprake van een beleid dat gericht was op kernvorming, zoals ook duidelijk blijkt uit het vergelijken van oude en recente dorpsplattegronden van bijvoorbeeld Frieschepalen, Langezwaag, Tijnje en Ureterp.

6.2 De oudere nederzettingen

Luxwoude

Luxwoude bestond aanvankelijk waarschijnlijk uit een klein aantal boerderijen. Omstreeks 1850 bestond het dorpsgebied echter vrijwel geheel uit veenplassen als gevolg van de lage vervening. Aan de tussen de plassen ingeklemde wegen (Hoogedijk en der Hooiweg) was slechts ruimte voor een handjevol huizen. Nadat de veenplassen werden drooggemalen werden aan genoemde wegen enkele nieuwe arbeiderswoningen en boerderijtjes gebouwd. Aan de zuidwestzijde van de Hoogedijk ligt ook bebouwing. Dit gebied, dat ruimtelijk gezien min of meer een eenheid vormt met Luxwoude, hoort echter bij Gersloot in de gemeente Heerenveen.

Langezwaag, Jonkersland en Kortezwaag

Langezwaag en Kortezwaag zijn twee oude agrarische streekdorpen in het westelijke deel van de gemeente. Kortezwaag was een klein dorp met boerderijen.
Langezwaag bestond behalve uit de verschillende streekjes oude boerderijen ook uit een kleine kern rond de kerk en uit in de 17de en 18de eeuw tot stand gekomen lintbebouwing langs de Hoogedijk, de weg van Heerenveen naar Gorredijk.
De nieuwe weg van de Knipe in de gemeente Heerenveen naar Gorredijk (18..) liep ook door Langezwaag. Daarlangs werd in 188? de baan voor de stoomtram aangelegd. In 1902/03 kreeg het dorp een zuivelfabriek aan de Hoogedijk en de Nieuwe Vaart. Langs deze Hoogedijk nam ook na 1850 de bebouwing toe. Na de Tweede Wereldoorlog werd de kern rond de kerk verder uitgebreid.

Kortezwaag verloor in (1964 ?) de status van zelfstandig dorp en hoort sindsdien bij Gorredijk dat op het grondgebied van Kortezwaag was ontstaan. In de jaren '50 werd het veenkanaal ter plaatse gedempt.
Jonkersland, hoofdzakelijk bestaande uit lintbebouwing tussen Langezwaag en Kortezwaag, kreeg in 1988 de status van zelfstandig dorp.

Beetsterzwaag (en Oud Beets)

Beetsterzwaag is de hoofdplaats van de gemeente Opsterland. Bij Beetsterzwaag hoort sinds 1925 ook het vroegere moederdorp (oud) Beets. Beets was oorspronkelijk een agrarisch dorp, met een streekje boerderijen even ten noorden van de Beetsterweg.
Beetsterzwaag werd al in de 17de eeuw geroemd als een dorp met fraaie huizen en bomen en een welbestrate buurt (Hoofdstraat). Behalve de min of meer gesloten bebouwing ter weerszijden van de Hoofdstraat had het dorp een streekje boerderijen ten noorden daarvan, waarschijnlijk de oorspronkelijke nederzetting. Aan de zuidzijde van het dorp stond een korenmolen.
De grootgrondbezitters hadden praktisch alle grond in bezit en hielden tot aan de Tweede Wereldoorlog eventuele grootschalige uitbreidingen van het dorp tegen, omdat er geen grond werd verkocht. Wel werd een groot deel van de herenhuizen en buitens tussen 1850 en 1940 grondig verbouwd, uitgebreid of zelfs opnieuw opgetrokken. Aan enkele van de haaks op de Hoofdstraat gelegen paden en wegen werd op bescheiden schaal gebouwd. Zo bouwde bijvoorbeeld de Woningstichting Opsterland in 1914 en ca. 1920 aan de Boslaan een aantal kleine, dubbele woningen en een blok van 4 woningen.
Na de Tweede Wereldoorlog kreeg Beetsterzwaag betekenis als woon- en forensenoord. Ruimtelijk werd dat zichtbaar in de vorm van uitbreidingen aan de zuid en noordzijde van het dorp. Een groot deel van de vroegere herenhuizen is in meer of minder oorspronkelijke vorm bewaard gebleven, bijvoorbeeld Lauswolt (thans hotel), Harinxmastate, Lyndenstein (thans kinderziekenhuis).

Olterterp

Olterterp is een nabij Beetsterzwaag gelegen klein agrarisch streekdorp. Vrijwel het gehele grondgebied van dit dorp was in de eerste helft van de 19de eeuw in het bezit van de familie Van Boelens, die daar verschillende percelen liet bebossen. Omstreeks 1830 liet deze familie aan de Alde Dyk een eigen kleine begraafplaats aanleggen. Markant element in het dorp is huize Olterterp, dat in 1907 opnieuw werd opgebouwd. In 1893 kreeg het dorp ten noorden van de "kern" een zuivelfabriek, die in 1926 door een nieuwe, nog bestaande, fabriek met directeurswoning werd vervangen. Olterterp heeft na de Tweede Wereldoorlog geen ingrijpende wijzigingen ondergaan.

Ureterp en Siegerswoude

Ureterp en Siegerswoude zijn oude nederzettingen op de zandgrond. Beide dorpen bestonden aanvankelijk uit kleine streekjes boerderijen aan of nabij de Binnenweg. Ten weerszijden van de Binnenweg lagen bouwlanden met ten noorden daarvan het hoogveen en ten zuiden de heide.
Ureterp bestond behalve uit twee streekjes boerderijen ook uit de Weg-buren, een dicht bebouwde buurt aan de Binnenweg, uit Selmien een gehucht aan de Binnenweg ten westen van de Wegburen en uit lintbebouwing langs de Drachtster Compagnonsvaart. In deze lintbebouwing die vanaf de 18de eeuw sterk toenam waren omstreeks 1850 twee verdichtingen herkenbaar, namelijk Ureterper-verlaat en Pietersburen, het latere Ureterp aan de vaart.
Tussen 1850 en 1940 nam de bebouwing aan de Binnenweg toe, waardoor het accent sterker op de Weg-buren kwam te liggen. De lintbebouwing langs de vaart werd dichter van karakter door het ontstaan van nieuwe bebouwing, waaronder een kerkje (1860) en een school (1910). In Siegerswoude veranderde er maar weinig buiten het ontstaan van bebouwing aan de weg naar Frieschepalen (Tolhekslaan). Het bouwland werd omgezet in grasland, de korenmolen van Ureterp werd afgebroken.
Na de Tweede Wereldoorlog kreeg Ureterp een duidelijke kern, door een verdere uitbreiding van de bebouwing rond de Weg-buren. Ter plaatse van het Ureterperverlaat veranderde de situatie grondig door de aanleg van de wegen Heerenveen-Drachten-Groningen en Leeuwarden-Drachten-Oosterwolde met een knooppunt ter plaatse.

Terwispel

Terwispel is een oud agrarisch dorp met een rijtje boerderijen ten zuiden van de Buitenweg en een streekje bebouwing aan de Terwispeler weg (Westerend). Door het graven van de Nieuwe Vaart werd het dorp in het midden van de vorige eeuw in tweeën gesplitst. Langs deze vaart kwam bebouwing tot stand waardoor het dorp min of meer een kruisvormige plattegrond kreeg. In 1897 werd aan de vaart de zuivelfabriek de Volharding gebouwd. Behalve enkele invullingen binnen de bestaande structuur hebben zich verder geen belangrijke wijzigingen voorgedaan. De kern rond de kruising van weg en vaart

werd na de oorlog op bescheiden schaal uitgebreid.
Bij het dorp Terwispel hoorde tot in het begin van deze eeuw ook het huidige dorp Tijnje.

Lippenhuizen en Hemrik

Lippenhuizen en Hemrik zijn oude agrarische nederzettingen van streekjes boerderijen aan of nabij de Binnenweg van Gorredijk naar Bakkeveen. Vanaf de 18de eeuw ontstond ook aan de Opsterlandsche Compagnonsvaart bebouwing met kleine concentraties bij de sluizen.

Lippenhuizen had al vroeg (voor 1622) een soort dorpskom van min of meer gesloten bebouwing aan de Binnenweg. Doordat nieuwe bouwwerken bebouwing vooral aan deze Binnenweg verrezen, kwam het accent van de bebouwing geleidelijk aan meer te liggen op deze dorpskom. Een markant element in de bebouwing is de watertoren uit 1932.
De structuur van Hemrik veranderde in de loop der jaren maar weinig. Aan de Compagnonsvaart werd in 1902 de zuivelfabriek gebouwd. Aan de overzijde van de vaart was een ijsbaan aangelegd. In de omgeving van dit dorp werden verschillende percelen met bos beplant.

Na de Tweede Wereldoorlog was in beide dorpen sprake van een bescheiden kernvorming rond het oude dorpsdeel.

Wijnjewoude (Wijnjeterp en Duurswoude)

Ook Wijnjeterp en Duurswoude zijn oude agrarische streekdorpen van boerderijen. De streekjes lagen even ten zuiden van de Binnenweg. Nabij de grens tussen beide dorpen stond een korenmolen met daarbij een zekere concentratie van bebouwing (Molenbuurt).
Na 1850 kwam aan de Binnenweg nieuwe bebouwing tot stand terwijl het verdichtingsproces in de Molenbuurt voortging. De molen werd afgebroken. In de omgeving van dit dorp werden verschillende percelen met bos beplant (zie 3.1). In het buurtje Klein Groningen werd in 1903 de zuivelfabriek gebouwd.
Na de Tweede Wereldoorlog kwam het tot een zekere kernvorming in de omgeving van de Molenbuurt.

6.3 De jongere nederzettingen

Bakkeveen

Bakkeveen werd omstreeks 1910 een zelfstandig dorp, maar was daarvoor een buurschap dat onder het dorp Duurswoude hoorde. De nederzetting ontstond bij een doorgang in het veengebied. Deze oorspronkelijke nederzetting werd tijdens de 80-jarige oorlog min of meer van de kaart geveegd. Omstreeks 1670 begon hier de stelselmatige vervening, waardoor Bakkeveen een veenkolonie werd. De vaart met de haaks daarop staande wijken werd het belangrijkste element in de plattegrond van de nederzetting. Langs de vaart ontstond bebouwing, waaronder de herberg nabij het verlaat (schutsluis). De invloedrijke Jonker Tjaerd van Aylva bepaalde dat de huizen in

een streek aan de vaart gebouwd moesten worden. De gronden ter weerszijden van de vaart waren in gebruik als bouwland. In de loop van de jaren kwam een zeker verdichting van de bebouwing tot stand ter hoogte van de sluis. De structuur van de nederzetting veranderde niet of nauwelijks tot na de Tweede Wereldoorlog. Wel werden boerderijen gebouwd in het vanaf ca. 1925 ontgonnen uitgestrekte heidegebied (het Mandeveld).
Na de Tweede Wereldoorlog kwam het tot een zekere kernvorming door de uitbreidingen aan de noordoostzijde van de vaart en de aanleg van 't Hout, een park met recreatiewoningen, aan de zuidwestzijde.

Frieschepalen

Frieschepalen is de enige concentratie in de lintbebouwing langs de Drachtster Compagnonsvaart die het tot zelfstandig dorp heeft gebracht. De naam ontleent het dorp aan de Gronings-Friese grenspalen en de voormalige schans die in 1593 aan de grens met Groningen werd gebouwd. Vanaf het midden van de 17de eeuw ontstond in samenhang met de verveningswerkzaamheden bebouwing langs de vaart. Omstreeks 1850 was de kern, waaromheen zich later de nederzetting zou uitbreiden, reeds aanwezig. Deze kern bestond uit een brug over de vaart en enkele gebouwen, waaronder een herberg. Na 1850 was sprake van een verdere verdichting van de lintbebouwing langs de vaart. Ook langs de Tolweg (huidige Tolhekslaan) kwam bebouwing tot stand.
In het kader van de ruilverkaveling werd in de jaren '50 de vaart verlegd; het oude deel werd gedempt. Hierdoor ging het veenkoloniale karakter grotendeels verloren. De bescheiden kernvorming dateert ook van na de Tweede Wereldoorlog.

Gorredijk

Gorredijk ontstond aan de Dwarsvaart (van de Compagnonsvaart) rond de sluis in de Hegedyk. De nederzetting kreeg een kruisvormige plattegrond met de langste woonbuurten langs de vaart en de kortere langs de dijk. In 1672 werd Gorredijk van een verschansing voorzien door de aanleg van wallen en grachten. Gorredijk was omstreeks het midden van de 18de eeuw een plaats waar vooral veel ambachtslieden woonden en verder arbeiders, kooplieden en schippers. Ook werd er markt gehouden.
Omstreeks 1850 bestond "de vlekke Gorredijk" uit gesloten bebouwing op genoemde kruisvormige plattegrond met los ervan het buurtje Oosterend. In Gorredijk of de directe omgeving waren 2 korenmolens, 1 houtzaagmolen, 2 kalkwerken en 1 eekmolen.
In de jaren '70 werden aan het Nieuwe Oosterend (de Vinkebuurt) langs de Compagnonsvaart 20 woningen (de Nije Keamers) gebouwd en ca. 1882 aan de noordzijde van Gorredijk (Stationsstraat) het tramstation. Aan dezelfde straat verrezen o.a. ook de marechausseekazerne (1895/1910; thans een dubbele woning), en de ULO-school (1920). Aan de Hogedijk kwam o.a. (het buiten ?) Buitenlust. De in 1904 gebouwde gasfabriek kreeg een plaatsje aan het noordwestelijke uiteinde van Gorredijk.

Na de Tweede Wereldoorlog is Gorredijk op betrekkelijk grote schaal uitgebreid, vooral aan de noordzijde (nieuwbouwwijken), maar ook aan de zuidzijde (o.a. sportpark). Ook thans heeft Gorredijk nog een streekfunctie.

Nij Beets

Het ontstaan van deze jonge nederzetting valt samen met het begin van de vervening in 1863. In het voorafgaande jaar was hier de veenpolder (de Aldpolder) opgericht, en tevens een sluisje en een poldermolen gebouwd.
De veenarbeiders woonden aanvankelijk in schepen en houten woonketen, maar de veenbazen lieten al snel verschillende stenen huizen bouwen. De eerste woningen verrezen aan de nog maar net verharde straatweg (nieuwe Leppedijk) tussen Beetsterzwaag en Akkrum, nabij de turfgraverij. Van de eerste vijf huizen is er een bewaard gebleven (Tolhekbuurt nr. 26). Nieuwe woningen verrezen aan de straatweg, de Prikkewei, de Hoeke en in de Aldpolder. De Hoeke was het eerste buurtje van Nij Beets met een café (1864). Nij Beets kreeg ook kerken en scholen.
Na de Tweede Wereldoorlog werd de hoek tussen de straatweg en de Prikkewei verder volgebouwd.

In 1897 werd een deel van de polder (zuidoostelijk van Nij Beets) verkocht aan de heer P.W. Janssen te Amsterdam, die de vergraven polder liet ontginnen en er een zevental boerderijtjes bouwde (Janssen Stichting).

Tijnje

Net als Nij Beets is ook Tijnje een van de jongere dorpen in Friesland, waarvan het ontstaan en de groei nauw samenhangen met de vervening. Omstreeks 1850 was op beperkte schaal wat bebouwing aanwezig langs de wegen tussen de uitgeveende veenplassen.
De nederzetting groeide tussen 1850 en 1940 in een hoog tempo, vooral nadat de veenplassen waren drooggemalen en er weer landbouwgrond voor in de plaats was gekomen. Behalve diverse nieuwe boerderijen kreeg Tijnje o.a. twee kerkjes (ca. 1890 en 1921), een begraafplaats (ca. 1890), een school (??) en een zuivelfabriek (1915). De nieuwe bebouwing kwam aan de bestaande wegen tot stand zodat er verschillende bebouwingslinten ontstonden die nabij de kerkjes bij elkaar kwamen. Tussen 1905 en 1925 kreeg Tijnje de status van zelfstandig dorp.
Na de Tweede Wereldoorlog werden de oude veenkanalen Tijnjerak en Skitersrak gedempt en kreeg Tijnje een dorpskom als gevolg van de uitbreidingen nabij de kerkjes.

6.4 Verspreide bebouwing

In het westelijke deel van de gemeente komt buiten de bebouwing aan de wegen weinig of geen verspreide bebouwing voor. Ook in het oostelijke deel van de gemeente komt buiten de wegen weinig verspreid liggende bebouwing voor, maar wel meer dan in het lager

gelegen westelijke deel, met name in de vorm van boerderijtjes en arbeiderswoningen (heideontginningen).

LITERATUUR

Algemeen

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1985 t/m 1-1-1989), nr. 125. Leeuwarden 1989.

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

Ir. P.A. van der Sluis. Cultuurtechnische ontwikkelingen in de Friese Wouden na 1918. Drachten, 1963.

Ir. D.F. Wouda. Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis. Sneek, 1951.

Opsterland

F.J. de Boer. Skiednis fan de Lege Feanterij yn Opsterlân en Smellingerlân. Drachten, 1954. (Fryske Akademy, Wâldrige nr. 1)

A. Bos en J.J. Spahr van der Hoek. Beetsterzwaag in oude ansichten. Zaltbommel, 1972.

O.G. Dykstra. 125 jier Nij Beets. It Begjin. Nij Beets/Gorredijk, 1988.

Ernst Huisman. Ureterp in oude ansichten. Zaltbommel, 1972.

Ernst Huisman. Een kilometer adellijke huizen in Beetsterzwaag. Monument van de Maand, Jaargang 1, deel 6. Leeuwarden, oktober 1986.

Ernst Huisman en Gjalt Popma. Opsterland toen en nu. Gorredijk/ Leeuwarden 1970.

Hans de Jong. Gorredijk te kijk. Gorredijk, 1984.

S.J. van der Molen. Opsterlan. Skiednis fan in Wâldgritenij. Ljouwert, 1977.

J.J. Spahr van der Hoek (eindred.). De Vlecke Gorredijck. z.p., 1981. (Fryske Akademy, Wâldrige nr. 25).

Luuk van der Veen (red.). Gorredijk van 1900 tot nu. De ontwikkeling van een veenklolonie in woord en beeld. Leeuwarden 1984. (Steden & Dorpen Reeks Friesland, nr. 4)

G.J. Zondervan jr. Gorredijk in oude ansichten. Zaltbommel, 1972.

Geraadpleegd kaartmateriaal :

Grietenijkaarten van B. Schotanus à Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma 1718.

Grietenijkaarten van ca. 1850 van W. Eekhoff.

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland (ca. 1865-1870).

Topografische kaarten 1 : 25.000 ca. 1920-30 en de (gedeeltelijk) herziene versies van ca. 1950.

Grote Topografische atlas van Nederland 1 : 50.000. Deel 2, Noord-Nederland. Wolters-Noordhoff bv. Groningen, 1987.

BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING

	1856	1876	1895	1900	1905	1925	1940	1990	
Bakkeveen						733	1064	1683	1)
Beets	204	1108	1271	1188	1329	1817	1973	-	2)
Beetsterzwaag	788	727	764	815	801	970	1133	3405	2)
Duurswoude	820	928	1058	1044	1083	541	602	-	3)
Frieschepalen								900	4)
Gorredijk	1794	1780	1565	1522	1533	1573	1597	6489	5)
Hemrik	427	425	523	481	511	529	547	668	
Jonkersland								230	6)
Kortezwaag	704	704	851	889	952	1173	1082	-	5)
Langezwaag	1019	1397	1434	1407	1426	1603	1594	880	6)
Lippenhuizen	1199	1166	1313	1339	1358	1351	1407	1228	
Luxwoude	114	231	221	195	193	247	264	300	
Nij Beets								1401	2)
Olterterp	151	179	162	149	220	169	172	93	
Siegerswoude	508	687	752	737	755	1314	1378	896	4)
Terwispel	1147	1794	2401	2506	2624	1498	1495	884	7)
Tijnje						1654	1319	1354	7)
Ureterp	1818	1825	1961	1977	2015	2470	2925	4241	4)
Wijnjeterp	806	802	922	926	997	1327	1443	-	3)
Wijnjewoude								1859	3)

1. Bakkeveen hoorde vroeger onder Duurswoude, maar werd (omstreeks 1910 ?) een zelfstandig dorp.
2. (Oud) Beets werd in 1925 bij Beetsterzwaag gevoegd. Nij Beets werd na de Tweede Wereldoorlog een zelfstandig dorp.
3. Duurswoude werd in 19?? samengevoegd met Wijnjeterp tot Wijnjewoude.
4. Frieschepalen hoorde vroeger onder Ureterp en Siegerswoude.
5. De inwoners van Kortezwaag worden sinds de opheffing van dit zelfstandig dorpsgebied bij Gorredijk gerekend.
6. Per 30 september 1988 is het inwonertal van Langezwaag verminderd door de instelling van het dorpsgebied Jonkersland.
7. Het inwonertal van het dorp Terwispel werd na 1900 verminderd door de instelling van het dorpsgebied Tijnje.

Kaart 1

Gemeente Opsterland (1866)

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

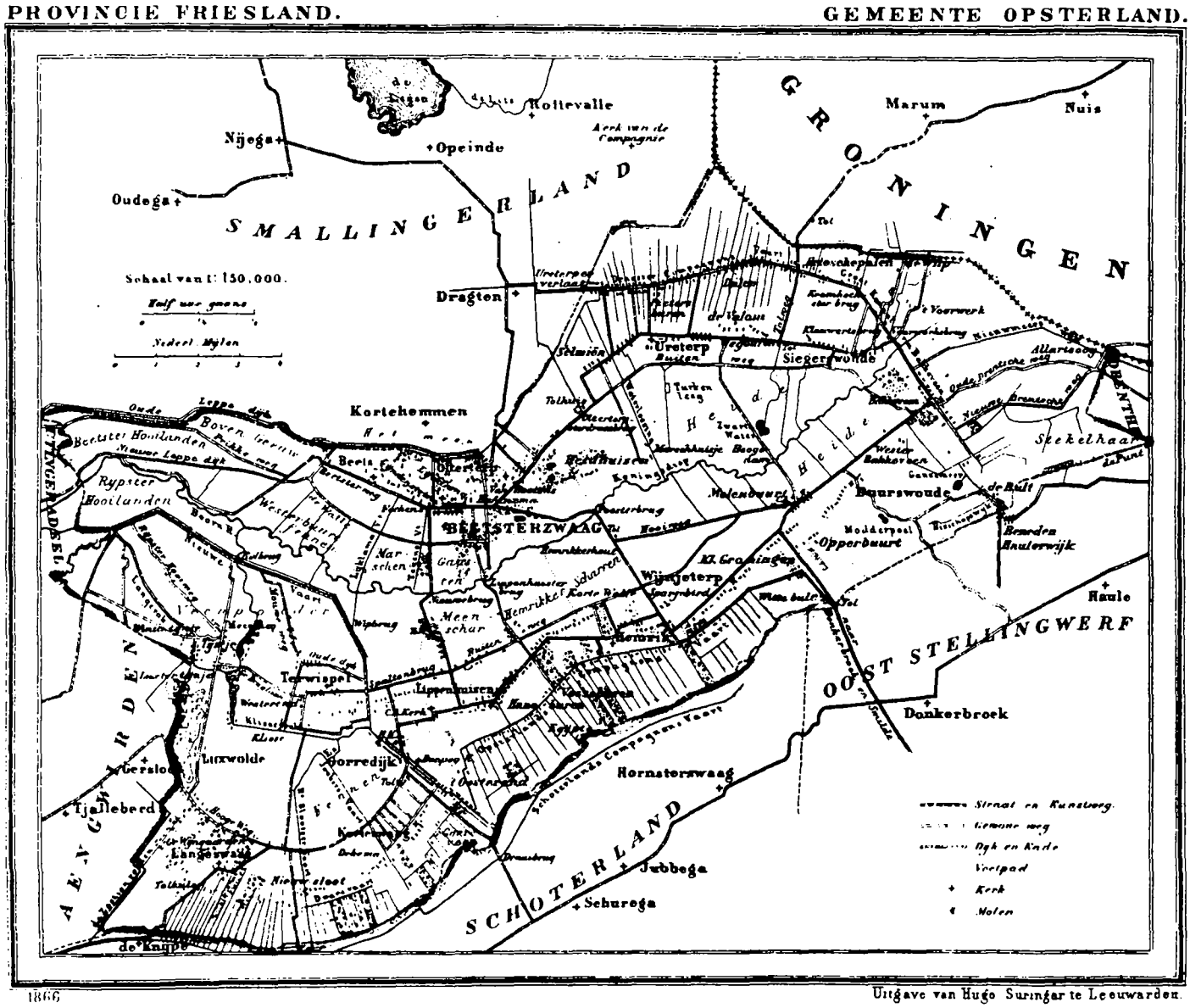

1866

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

23061 Bunders. 11600 Inwoners.

Kaart 2

Gemeente Opsterland (1958)

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland.

OPSTERLAND

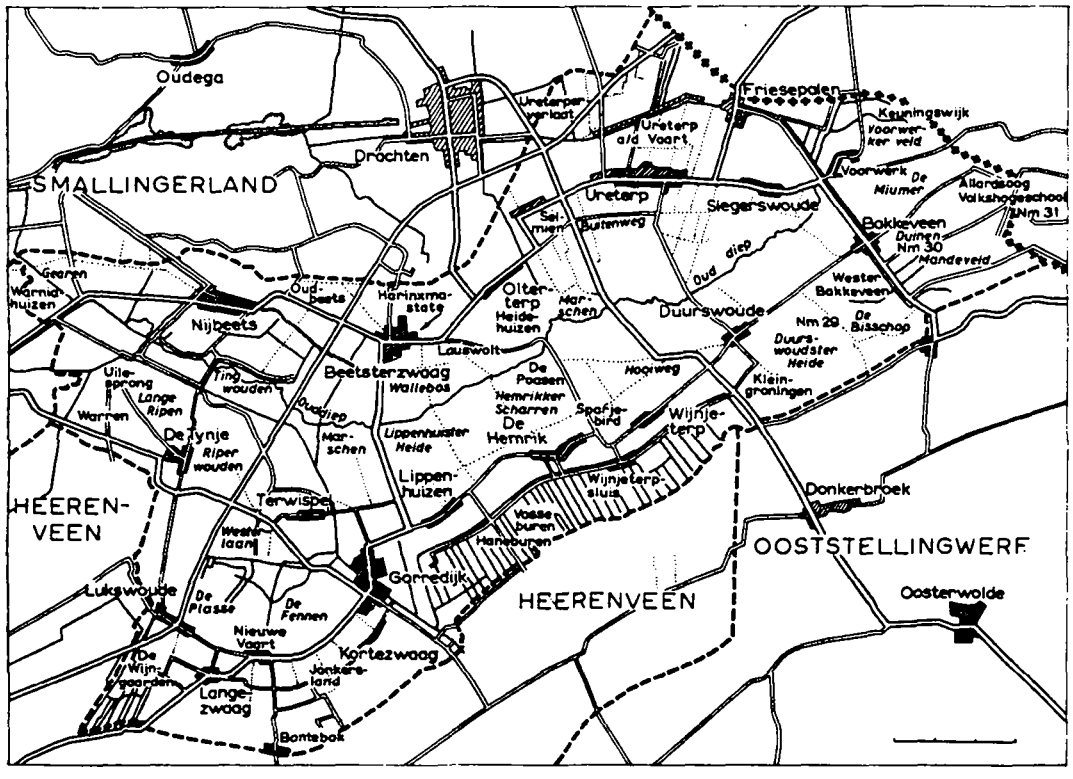

De gemeente Opsterland (voor verklaring der tekens zie blz. 10)